

Дмитро Пешков

ВОДОПОСТАЧАННЯ ТА МІСЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.¹

DOI: 10.58407/litopis.230604

© Д. Пешков, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7268-6622>

Метою статті є вивчення офіційних заходів з покращення водопостачання та повсякденних практик і проблем населення Полтави у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження спрямоване на розкриття впливу процесів водопостачання на соціальні та громадські аспекти життя міста, функціонування нової культури споживання та екологічної свідомості, постання соціальних нерівностей. **Методи дослідження.** У роботі були використані методи: аналізу, типологізації, синтезу, узагальнення та історико-порівняльний.

Наукова новизна. У такому ракурсі вперше вивчається як історія Полтави, так і якість життя населення тогочасного губерньського міста, особливості повсякденних практик, вплив інституцій на формування нової культури споживання та екологічної свідомості, постання соціальних нерівностей. При цьому поява централізованого водопостачання не розглядається однозначно як «благо» чи ознака еволюційного розвитку міста. Ідеться про складний вузол протиріч і компромісів, які доводилося розв'язувати місцевій владі, витворення нового досвіду та нових викликів.

Висновки. У ході дослідження з'ясовано, що місцезнаходження в місті та доступ до водних ресурсів суттєво впливали на комфорт і якість життя мешканців. Від віддаленості від джерел водопостачання до необхідності у взаємодії з водовозами – усі ці фактори впливали на щоденні аспекти життя. Вибір навчального закладу також визначав доступ до якісної води, і це впливало на здоров'я та комфорт учнів. Дослідження також показало, що населення могло позитивно сприяти ініціативи щодо покращення водопостачання та поступово відмовлятися від традиційних джерел води, але багато в цьому питанні залежало від фінансової спроможності та розвитку мережі водогону. У питаннях захисту водних джерел населення було мало обмеженим, що в супроводі з нерегульованим скиданням нечистот у водні джерела могло створювати проблеми з забрудненням водних ресурсів. Загалом, дослідження взаємодії між мешканцями та системою водопостачання в цьому історичному контексті допомагає розкрити складні соціокультурні та економічні аспекти міського життя та водопостачання.

Ключові слова: водопостачання, міське повсякдення, колодязь, водогін, якість життя, соціальна історія.

Вивчення історії взаємодії населення з водними джерелами, аналіз проблем, що виникають у повсякденному житті під час забезпечення водою, є темою досліджень, яка недостатньо висвітлена в науці, але водночас має значний потенціал, особливо для України. Світова історіографія розглядає цю тематику в дуже широкому контексті. Поміж праць на цю тему є багато таких, що можуть бути взірцевими для вивчення українського середовища. Зокрема, для розуміння загальних проблем у водозабезпеченні українських міст ХІХ ст. концептуально важливою є праця англійських вчених Френка Трентмана та Ванеси Тейлор «Від користувачів до споживачів: водна політика в Лондоні ХІХ століття»². Дослідники аналізують проблему з погляду споживача, що є надзвичайно важливим для антропологізації історії. Таку ж оптику має дослідження іспанських науковців Педро Ново та Кармеле Зарага «Використання та користувачі води у Більбао. 1890–1910: соціально-прос-

¹ Стаття підготовлена в рамках проекту Національного фонду дослідження України «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України др. пол. ХVІІІ – поч. ХХ ст.».

² Trentmann F., Taylor V. From users to consumers: water politics in 19th-century London. *The making of the consumer: knowledge, power and identity in the modern world*. Oxford: Berg Publishers, 2005. P. 53–79.

торовий аналіз»³. В українській історіографічній традиції подібні теми прийнято розглядати як «історію згори», переважно в контексті діяльності влади. Елементи антропологізації тематики представлені в роботах Олександра Єрмака («Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал»»), Дмитра Жданова («Історія води в Одесі: від Кочубієва до Дністровського водопроводу»), Валентина Кобзаря («Одеський Дністровський водогін: як все починалось»), Георгія Мокрицького («Водопровід Житомира: 100 років історії»), Павла Петімко («Водопостачання Києва. 1872–1997 рр.»), Любов Шари («Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.)» та «Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку»)⁴. Тут переважно йдеться про проблеми, з якими стикалися мешканці міст.

* * *

Упродовж усієї історії Полтави й аж до поч. XX ст. джерелами водопостачання міста були колодязі та річка Ворскла з її притоками. Важливість численних річечок помітна навіть із їх фігурування в писемних історичних джерелах. Основними на цій території у XIX ст. були: Кобищанка, Тарапунька, Рогізна, Полтавка, Очеретянка, Панянка, Чорна⁵. Так, річка Тарапунька проходила по передмістю Павленок, Кобищанка – по передмістю Кобищани, Полтавка виходить з Николаївського яру (недалеко від центру міста) і спускається до Подолу, Панянка бере свій початок із джерел біля Дворянської вулиці та впадає в Тарапуньку, яка далі йде у Ворсклу⁶.

Одразу зазначу, що наявні водні джерела були малопродуктивними щодо їх використання в побуті. У 1860 р. проведено оцінку джерел басейну р. Полтавка – їх виявилось менше десятка, і тільки в одному з них можна було отримати 3 відра води за добу, в інших же стікало тільки декілька капель у хвилину⁷. Тому населення було змушене брати воду з річечок, стикаючись із проблемою неякісної води. Так, р. Чорненька, яка проходила по Кінно-ярмарковій площі, досить сильно забруднювалася під час проведення Іллінського ярмарку⁸. А про р. Тарапуньку в 1887 р. вказували, що її витік у р. Ворсклу є місцем скидання всіх нечистот⁹. Це було притаманно тогочасним європейським містам загалом. До прикладу, у Мюнхені струмки та канали слугували відкритою каналізацією. Міські вбиральні зазвичай розташовувалися біля вигрібної ями, яку спорожняли за кілька років використання. Тільки дуже заможні люди могли дозволити собі водопропускні труби від туалетів, які, знову ж таки, виходили до найближчих потічків. Жителі більших будівель, таких, як монастирі або в'язниці, скидали свої відходи прямо в струмки, як це було у XVIII ст.¹⁰

Ситуація з водою в річках робила актуальним використання громадських колодязів. Однак їхня кількість була явно недостатньою. Станом на 1858 р. у місті було всього лише 13 громадських криниць¹¹. Тому багато мешканців брали воду або з власних колодязів, або з річки. Останнє було час від часу проблемним – навіть ті, хто мешкав біля річки, не завжди могли нею скористатися, оскільки в часті періоди сильного підняття води будинки в низинах могли затоплюватися, аж до того, що були відрізані від решти міста. Так, на території Островка (назва топоніму промовиста) в одну із сильних повеней затопило фундаменти й навіть кімнати будинків, а самі жителі «из окон и из отверстий, проделанных в крышах, взывали о помощи и просили хлеба»¹². Від близької води традиційно потерпало велике передмістя Поділ. Навіть без повеней у будинках тамтешніх мешканців було дуже сиро, що, на думку тодішнього міського голови Олександра Абази, було причиною частих випадків холери під час епідемії 1871 р.¹³ Зрозуміло, що сирість сама по собі не викликала

³ Novo P., Zarraga K. Uses and users of water in Bilbao, c. 1890–1910: A social-spatial analysis. *Urban History*. № 47 (1). P. 86–105.

⁴ Мокрицький В. Водопровід Житомира: 100 років історії. Житомир: Волинь, 1999. 144 с.; Кобзар В. Одеський Дністровський водогін: Як все починалось. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 52–58; Петімко П. Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. Київ: Логос, 1997. 359 с.; Жданов Д. Історія води в Одесі: від Кочубієва до Дністровського водопроводу. Одеса, 2023. 80 с.; Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». Полтава: Дивосвіт, 2000. 310 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). Чернігів, 2010. 223 с.; Й ж. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 45–54.

⁵ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава в 1858 г. Полтава, 1893. С. 5; Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. Київ, 2015. С. 5–6, 59, 63.

⁶ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава в 1858 г. С. 5.

⁷ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. С. 50.

⁸ *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электрическая типо-литография Г.И. Маркевича, 1907. Вып. 4. С. 76.

⁹ *Южный край*. Харьков, 1897. № 5718. С. 3.

¹⁰ Winiwarter V. The rise and fall of Munich's early modern water network: a tale of prowess and power. *Water History* volume. 2016. № 8. P. 277–299.

¹¹ Бучневич В. Статистическое описание города Полтава...

¹² *Полтавские губернские ведомости*. 1893. № 19. С. 3.

¹³ *Полтавские губернские ведомости*. 1871. № 69. С. 1.

таких хвороб, але повені й високі ґрунтові води ще більше розмивали вбиральні, смітники, гнойовища, а тому опосередковано сприяли поширенню інфекцій та епідемій.

Населення, яке знаходилося далеко від річки й не мало власних колодязів, користувалося послугами водовозів. Це теж було проблемою, адже останні не переймалися якістю води, а виходили з міркувань логістики та зручності. У 1876 р. на одному із засідань полтавської міської думи говорилося, що водовози беруть воду біля мосту, а трохи вище за течією знаходяться дві купальні, прасують білизну та напувають тварин¹⁴. Це питання підіймалося неодноразово, що свідчить про побутування досить серйозної проблеми та її розуміння місцевою владою.

Проблема була універсальною. До нашого часу дійшов спеціальний репортаж із повітового Переяслава – тамтешніх водовозів репортер Полтавських губернських відомостей назвав народом «не любезным» та упередженим. Водовози користувалися своїм особливим становищем: «Водовоз у нас – это в своем роде властелин, который что захочет, то и сделает со своим злосчастным клиентом – обывателем; захочет дать воды, даст, а не захочет – не даст, хоть волком вой»¹⁵. Конфлікт із дружиною, запій, погані настрої були підставою, щоб водовоз не вийшов на роботу, відтак мешканці могли залишитися без води. Місто у водовозів було поділено на окремі ділянки, якщо ж житель захоче взяти воду не на своїй ділянці, в нього може нічого не вийти, оскільки «ни один [водовоз] в участок другого не имеет права вторгаться. Благодаря таким, по истине, “милым” порядкам, вы, очутившись без воды, будете ходить по улицам, встретите не одного, а нескольких водоснабжателей, будете слезно умолять каждого утолить ваши печали, или, вернее, жажду, но каждый из них будет только любоваться вашим неприятным положением»¹⁶.

Наведений вище репортаж міг бути продуктом суб'єктивного ставлення журналіста або результатом особистого конфлікту. Але з іншого боку, подібні тези наочно ілюструють побутування традиційної культури навіть у модерному місті. Представники давньої традиційної професії керувалася власними правилами й упередженнями, таким чином істотно впливаючи на якість життя мешканців міста, попри поступ науки та санітарні інновації.

Утім ці інновації також не варто переоцінювати. Основним методом оцінки якості води в той час був органолептичний (смак, запах, зовнішній вигляд). Лише з кінця XIX ст. в Полтаві почали застосовувати хімічний аналіз. Під час епідемії холери 1892 р. у Полтавських губернських відомостях було опубліковано список міських колодязів з придатною для вживання водою. Це були 9 криниць, 7 із яких – приватні та знаходилися на Павленках (один із районів на околиці міста)¹⁷. Показово, що цей список був складений на основні досліджень, проведених лікарем Гофшнейдером у 1890 р. За два роки ситуація могла змінитися, тому вже після публікації списку був зроблений свіжий аналіз води у 10 колодязях та водопровідній будці земської лікарні. Результати опубліковані в пресі з інформацією про місцезнаходження, час узяття води, глибину, результати хімічного аналізу тощо. Відповідно, у п'яти криницях вода була придатна, у трьох сумнівна, а у двох – непридатна для вживання. Глибина досліджуваних колодязів коливалася від 3 до 8 сажнів (від 6 до 17 м). У 2-х із 3-х колодязів, де була виявлена неприйнятна якість води, спостерігався також неприємний смак. Це може свідчити про те, що органолептичний метод, можливо, не був ідеальним, але він, тим не менш, міг надавати ознаки більш якісної води. Наприклад, вода з неприємним смаком також була визнана як неякісна за допомогою хімічного аналізу¹⁸. Постає питання: звідки населення черпало інформацію про якість води, наскільки преса була доступна та інформативніша, ніж ж чутки та «усні» канали інформації, які, зрештою, і давали уявлення про хорошу воду (що було притаманно неграмотному населенню).

До прикладу, уявлення про питну воду в Ірані ґрунтувалися на основі ісламської санітарної культури. Побутувало переконання, що проточна вода може вважатися бездоганною для ритуалів і споживання, якщо її колір, смак або запах не вказують на наявність домішок. Крім того, вода із застійних джерел, таких, як ставки, водосховища та колодязі, вважалася чистою, якщо її обсяг становив принаймні один кор (350 л). Така віра в проточність та об'єм дозволяла копати могили поруч з іншими джерелами питної води, не турбуючись про їх забруднення¹⁹. На цьому фоні наразі відкритим залишається питання про відповідні традиційні уявлення в українському соціумі.

¹⁴ Полтавские губернские ведомости. 1876. № 63. С. 3.

¹⁵ Полтавские губернские ведомости. 1896. № 3. С. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 27. С. 2.

¹⁸ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 31. С. 2.

¹⁹ Afkhami A. Disease and water supply: the case of cholera in 19th c. Iran. *Yale School of Forestry and environmental studies bulletin series*. New Haven, CT: Yale University Press, 1998. № 103. P. 215–216.

Ще однією цікавою проблемою є ситуації, пов'язані з відсутністю альтернатив у виборі води. Наприклад, коли людина потрапляла у певну інституцію (лікарня, навчальний заклад, в'язниця) і вживала воду, яку їй там пропонували. Так, у полтавській земській лікарні був власний водопровід, збудований у 1887 р., а також водозабірна будка, з якої продавали воду населенню. Показово, що згідно з аналізами 1890 р. вода в цій будці вважалася придатною тільки після фільтрації та кип'ятіння²⁰. У 1892 р. вода визначалася придатною без додаткового оброблення²¹. Коли у 1895 р. в цій же лікарні відбулося відкриття барака для заразних хворих, сюди теж була проведена вода²².

В інших медичних закладах ситуація могла бути більш невтішною. Так, у 1895 р. біля Полтави побудовано бараки для колонії душевнохворих. За офіційною інформацією, там одразу ж постала проблема нестачі води для споживання, гігієни та господарських потреб²³. Пройшло двадцять років, а хворі та адміністрація все скаржаться на смак та сірчистий запах води з колодязя²⁴.

Про те, що це була повсюдна проблема, свідчать доповідні, надіслані у 1868–1870 рр. в «постійну медичну комісію» з лікарень Полтавській губернії. Разом із загальним катастрофічним станом скрізь ішлося про нестачу питної води (у тому числі й у Миргороді – відомому своїми цілющими водами). Як зазначив лікар Кременчуцької лікарні, «ни в одном из 5-ти колодцев нет годной воды – везде гнилая»²⁵.

Державою також здійснювалося регулювання процесу забезпечення водою в'язнів. Згідно з інструкціями, виданими у 1890 р. для тюремних інспекторів, начальників в'язниць та інших посадовців, указувалося на необхідність надання арештантам можливості користуватися якісною питною водою, а в разі її відсутності – готувати для пиття квас або кип'ячену воду²⁶. На жаль, наразі немає точних даних про ситуацію з водопостачанням Полтавського тюремного замку того часу та про ступінь виконання зазначених інструкцій тюремною адміністрацією. Проте факт існування таких директив свідчить про наявну проблему.

Імовірно, проблеми з водою (відсутність власного джерела) стали однією з причин переїзду полтавського духовного училища з гори біля Хрестовоздвиженського монастиря до центру міста. На новій локації було збудовано власний колодязь, який, за хімічними дослідженнями лікаря Гофшнейдера, у 1890 р. вже мав якісну воду. Місцевий інститут шляхетних дівчат станом на 1884 р. мав свій власний водогін, який надавав навіть більше води, ніж треба, проте її забирали з річки Ворскла²⁷. В іншому давньому навчальному закладі міста – кадетському корпусі – теж виникали проблеми з водопостачанням. Вода мала неприємний смак, і хімічний аналіз виявив в ній забруднення міськими відходами через недостатнє обслуговування фільтрів. За рекомендаціями лікаря були встановлені нові фільтри та проведено очищення колодязів кадетського корпусу для виправлення ситуації з водозабезпеченням²⁸.

Загальна картина водопостачання навчальних закладів Полтави у той час була різноманітною. Учні духовного училища відчували труднощі через розташування на плато, відрізаному від центру міста глибоким яром, що обмежувало доступ до води взимку. Переїзд у місто дозволив їм забезпечити себе власним джерелом води. Інститут шляхетних дівчат вигідно виділявся з-поміж інших, маючи власний водогін, але отримував воду з неясного джерела. У той же час, кадетський корпус зіштовхувався з проблемами у водозабезпеченні, що впливало на якість води та її смак. Недоліки в обслуговуванні фільтрів спричинили забруднення води, але завдяки активним діям лікаря були вжиті заходи для виправлення ситуації, включаючи встановлення нових фільтрів та очищення джерел води. Отже, ситуація з водопостачанням у навчальних закладах того часу відображала різнобічні виклики та підходи до їх вирішення, демонструючи готовність місцевої влади до істот-

²⁰ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 27. С. 2.

²¹ Полтавские губернские ведомости. 1893. № 31. С. 2.

²² Полтавские губернские ведомости. 1895. № 6. С. 2.

²³ Милявский В. Главы из истории Полтавской психиатрической больницы. *История Полтавы (Сайт Бориса Тристанова)*. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlyentsy/640-glavy-iz-istorii-poltavskoj-psikhiatricheskoj-bolnitsy>.

²⁴ Журнал заседания Полтавского чрезвычайного губернского земского собрания, 30 сентября 1915 г. Полтава, 1915. С. 11.

²⁵ Мальцев А. Обзорение санитарных условий и врачебного дела в Полтавской губернии за первое столетие ее существования с 1802 по 1902 г. Полтава, 1903. С. 18–19.

²⁶ Законы и правительственные распоряжения по тюремной части. Полтава, 1898. С. 96.

²⁷ Мазанов П. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Полтава, 1898. С. 149. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=4967>.

²⁸ Медем Б. Былое и последовавшее в Петровской полтавской военной гимназии и в Петровском полтавском кадетском корпусе. Санкт-Петербург, 1912. С. 10–11.

них капіталовкладень, але разом із тим – і відсутність системності у вирішенні цієї проблеми.

У 1900 р. в місті почав функціонувати централізований водогін із якісною питною водою та значними потужностями. Духовне училище, кадетський корпус та інститут шляхетних дівчат упродовж кількох років під'єдналися до цієї мережі й стали отримувати якісну воду в достатніх об'ємах, так само, як і інші установи та мешканці центральної частини міста. В інших районах вода могла братися з водорозбірних будок і традиційних джерел, колодязів, потічків. Новація змінила стратегію тогочасного жителя стосовно купівлі чи оренди житла. Одним із критеріїв вибору тепер була наявність / відсутність проведеного водопроводу в будинок. Так, будинок з проведеним водопроводом вважався більш кращим, ніж без нього, і зрозуміло, чому. Свого часу товариство прикажчиків-християн бажало заарендувати приміщення в міському будинку навпроти пам'ятника Котляревського на три роки за орендну плату 1200 р. До цього це приміщення здавалося під навчальний заклад пані Старицької за 1100 р. Але тепер плата суттєво збільшилася через проведення водогону та очищення вигребів²⁹.

Показово, що населення міста назагал позитивно сприйняло новацію. Так, у журналах полтавської міської думи знаходимо чимало звернень жителів тієї чи іншої вулиці з проханням прокласти магістраль також і до них. Але якщо це й відбувалося, то не швидко. До прикладу, мешканці вул. Соборної (одна з центральних) у 1903 р. звернулися з відповідним проханням. Дума відклала це питання за відсутності коштів, попри те, що були навіть зроблені розрахунки про значний дохід від прокладання нової гілки³⁰. У березні 1905 р. жителі вулиці повторно звернулися із цим проханням – цього разу Дума ухвалила позитивне рішення³¹.

Альтернативою водогону були водорозбірні будки (станом на 1903 р. їх було 10)³². Повторимося, що вода там продавалась, а тому мешканці «без води» могли спробувати її набирати у своїх сусідів чи в закладах, підключених до водогону. Останні мали спокусу зайнятися продажем води, перетворивши її на додатковий ресурс доходу, але це можна було робити тільки з дозволу міської управи³³. Так, у 1901 р. до міської думи звернулася полтавська міщанка Роза Таборинська. Вона володіла власною чайною, до якої був проведений водогін. Сусідні господарі неодноразово просили в неї воду, але власниця не могла її продавати без відповідного дозволу. Полтавська дума одноголосно відхилила прохання. Імовірно, ця ситуація є віддзеркаленням важливої та важковирішуваної проблеми – спекуляції водою або ж використанням водогону мешканцями, які за це не сплачували. Апелюючи проти позитивного вирішення прохання Таборинської, гласний думи Михайло Яковлев «рекомендував Управе прийняти все заходи до того, чтобы не расхищалась городская вода, и просил записать его слова в журнал»³⁴. Тобто, сама ідея того, що абоненти водогону могли б перепродувати воду, сприймалася як розкрадання.

Мережа полтавського міського водогону швидко розширювалася, зростало число водозабірних будок. За офіційними даними, станом на 1910 р. тільки 24% населення міста все ще користувалися традиційними джерелами водопостачання³⁵. Думається, що офіційна статистика все ж значно оптимістична. Переважно це було населення околиць, яке знаходилося на значній відстані від «нових джерел» або не мало фінансової можливості чи бажання ними користуватися. Такі люди могли набирати або купувати воду з приватних колодязів. Опосередковано на це вказують відповідні інструкції та заборони міської адміністрації. Наприклад, у 1908 р. одним із протиепідемічних заходів у боротьбі з холерою стала саме заборона продажу води з приватних криниць³⁶. Можливо, саме тому жителі окремих районів міста знали, у кого із сусідів міг бути колодязь з придатною водою для вживання, і за певну ціну купували її.

Ціни на воду в Полтаві в 1905 р. варіювалися залежно від способу її отримання. Вода з водозабірних будок коштувала фіксованих 25 коп. за 100 відер. У домогосподарствах ціна була гнучкою та мотивувала підприємства приєднуватися до системи водопостачання: за перші 60000 відер кожна чверть року плата становила 22,5 копійок, за наступні 60000 – 16,5 коп., а за залишок – 11 коп.³⁷ У Харкові, Херсоні, Миколаєві та Люблені ціна з водо-

²⁹ Журнали Полтавской городской думы за 1907 г. Полтава, 1910. С. 35–36.

³⁰ Журнали Полтавской городской думы за 1904 г. Полтава, 1907. С. 23.

³¹ Журнали Полтавской городской думы за 1905 г. Полтава, 1909. С. 51.

³² Данилов Ф. Водопроводы русских городов: краткое описание, составленное по данным, собранным в 1910 г. / Постоянное Бюро русских водопроводных съездов. Москва, 1911. С. 116. URL: <http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/2069-danilov-f-a-vodoprovody-russkih-gorodov-m-1911>.

³³ Журнали Полтавской городской думы за 1901 г. Полтава, 1904. С. 446–447.

³⁴ Там само. С. 447.

³⁵ Данилов Ф. Водопроводы русских городов... С. 53.

³⁶ Журнали Полтавской городской думы за 1905 г. Полтава, 1909. С. 29.

³⁷ Правила пользования водою Полтавского городского водопровода. Полтава, 1907. С. 12.

забірних будок майже не різнилася. А ось ціна в домових господарствах могла бути відмінною. Так, у Херсоні за домовленістю ціна за 100 відер була від 10 до 15 коп., а в Люблені ціна складала 40 коп.³⁸

Під час підготовки проєкту каналізації в 1912 р. відбулося дослідження споживання води містом. Встановлено, що в середньому одна людина використовує лише 1,8 відра на добу, а в центральній частині міста – 3,04. Як вказував автор проєкту інженер Костянтин Грибоедов, невелике споживання води притаманне південним містам Російської імперії, де відсутні способи водовідведення та досить висока ціна за воду. Із цього можна зробити висновок, що ціна на воду визначалася як доволі значна. Так, на думку К. Грибоедова, навіть побудова каналізації не зумовить більшого водокористування, поки не буде знижена ціна на воду³⁹. Тобто якщо брати до уваги середнє споживання води – 2 відра на добу, то за рік виходило 720 відер. Із урахуванням тодішньої ціни з водозабірних будок по 25 коп. за 100 відер, мешканець був змушений сплатити 1,8 руб. на рік. Для державних посадовців, лікарів, вищого адміністративного складу ця ціна була низькою. Так, наприклад, у директора полтавського дослідного поля заробітна плата складала 1500 руб. на рік⁴⁰, а в міського ветеринарного лікаря – 1000 руб.⁴¹ Тоді як у конюха – 96 руб., у кухарки – 46 руб., а в польових робочих – 64 руб. на рік⁴². Для менш заможних жителів ціна на воду була все ж таки значною. Якщо уявити, що із 46 руб. потрібно було 2 руб. витрати тільки на воду, то жителі дійсно могли економити на споживанні водопровідної води.

У Сімферополі ситуація складалася схожою: через недосконалу систему водопостачання у місті була відсутня каналізація. Це зумовлювало економію на придбанні та видаленні вже відпрацьованої води (1 коп. за відро). І якщо на муніципальному рівні брак води обертався вимушеною недбалістю щодо санітарно-гігієнічних заходів, то для середньостатистичного мешканця Сімферополя обмежене користування водою загрожувало серйозними проблемами зі здоров'ям⁴³.

Для військових, які перебували в Полтаві, був дозволений безоплатний відпуск води в розмірі 2 відра на особу та 3 відра на коня⁴⁴. При цьому зафіксовано скарги на те, що військовими часто ці норми порушуються й вода береться в більшому об'ємі, ніж дозволено⁴⁵. Цивільне населення також намагалося використати недосконалість норм чи обійти їх. Так, у правилах указувалася ціна за одне відро (1/4 коп.), але жодним чином не регламентувалися розміри відра. Жителі Полтави користалися цим і використовували більші відра, що призводило до конфліктів з будочниками, які відпускали воду. Хтось навіть брав воду у відро, яке було більше ніж звичайне у 2–3 рази⁴⁶. Вочевидь, такі проблемні чи конфліктні ситуації породжувалися відсутністю системного унормування водокористування на теренах міста.

У «Збірнику обов'язкових для місцевих жителів постанов Полтавської міської думи з 16 лютого 1871 по 1 січня 1906 рр.» є лише одна відповідна системна санітарна норма щодо захисту водних джерел: «Все колодці должны быть очищены по мере надобности; устройство около них отхожих мест и помойных ям, на расстоянии ближе 3 саж., строго воспрещается»⁴⁷. Окрім того, тимчасові правила друкувалися в газетах. Наприклад, у 1885 р. в полтавських губернських відомостях публікувалася вимога, що колодязі мають бути негайно очищені й накріті решітками. Ті, що не відповідають нормам, мають бути закриті. Для населення, яке займалося водовозним промислом, так само вказувалося, де потрібно брати воду, і вимагалось тримати у чистоті бочки⁴⁸. За невиконання цих постанов карали штрафом до 15 руб. У 1894 р. були видані додаткові умови і для підприємців, які займалися виготовленням квасу. Так, згідно з постановою воду під час вироблення квасу мали брати тільки з колодязів, дозволених санітарним лікарем, а також заборонялося використовувати дощову воду та воду з розталого льоду. Ця вимога показова, адже бу-

³⁸ Данилов Ф. Водопроводы русских городов... С. 70, 90, 114, 161.

³⁹ Грибоедов К. Главные основания проекта канализации г. Полтавы. Санкт-Петербург, 1913. С. 12–13.

⁴⁰ Отчет о деятельности Полтавского Опытного поля за 1908 и 1909 гг. и Денежный отчет за 1909 г. Полтава, 1910. С. 16.

⁴¹ Журналы Полтавской городской думы. Полтава: Типо-литография губернского правления за 1908 г., 1910. С. 13.

⁴² Отчет о деятельности Полтавского Опытного поля... С. 16.

⁴³ Аверина-Луговая Д. История водоснабжения г. Симферополя (конец XIX – нач. XX в.). *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 73. С. 256.

⁴⁴ Журналы Полтавской городской думы за 1903 г. Полтава, 1904. С. 191.

⁴⁵ Полтавский городской водопровод: отчет по городскому водопроводу за 1905 (5-й эксплуатационный) год. Полтава, 1906. С. 5.

⁴⁶ Там само. С. 5.

⁴⁷ Сборник обязательных для местных жителей постановлений Полтавской городской думы, изд. с 16 февр. 1871 по 1 янв. 1906 г. с прилож. Полтава, 1906. С. 18.

⁴⁸ Полтавские губернские ведомости. 1885. № 94. С. 3.

ла спрямована на вирішення проблеми від практик, які мали місце й приносили шкоду населенню⁴⁹.

Як це не парадоксально, але водогін приносив не лише користь. Із його появою в місті зросла кількість рідких відходів, які, у свою чергу, потрапляли у водоносні горизонти. Лікарі розуміли, що жителі міста знаходяться в складній ситуації. Так, лікар Борис Богопольський зазначив, що відсутність у місті каналізації тільки погіршувало санітарну ситуацію, оскільки місто не мало практичних способів для утилізації такої великої кількості відходів. Використання поглинаючих колодязів було заборонено, оскільки нечистоти просочувалися й забруднювали ґрунт. А асенізаційний обоз не мав достатньої потужності для вивозу всіх нечистот. Висновок лікаря: єдиним вирішенням проблеми було влаштування в місті каналізації⁵⁰.

Якщо уявити життя тогочасного мешканця міста, то він фактично знаходився в патологічній ситуації. З одного боку, він почав використовувати водопровідну воду й життя стало більш комфортним, але відходи необхідно кудись дівати. Використання поглинаючих колодязів заборонялося, тому потрібно заповнювати вигрібні ями, які постійно слід очищувати. Водночас потужностей асенізаційного обозу не вистачало.

Відтак ще однією серйозною проблемою було те, що населення не дотримувалося чинних санітарних норм. Так, наприклад, санітарний лікар міг вимагати очистку ям тільки тоді, коли від поверхні нечистот до поверхні землі було $\frac{1}{2}$ аршина (35,56 см). Тому, щоб зберегти певний рівень і не очищувати повністю яму, нечистоти збирали зверху, а отже, просто обходили постанови думи⁵¹. Ця практика свідчить також про невисоку санітарну свідомість населення того часу, що було притаманно не тільки Полтаві. Звички поводження з водою мінялися важко. Наприклад, карикатура в одній із київських газет зображує індиферентне ставлення населення до протихолерних заходів, зокрема до вимоги вживати тільки кип'ячену воду. На малюнку з характерною назвою «По привычке» показано, як чоловік усе одно п'є дощову воду, не зважаючи на те, що поруч стоїть бочка з кип'яченою⁵². Проблема зміни звички є доволі серйозною. У Полтаві під час Іллінського ярмарку у спеку люди вживали сирого воду, що викликало проблеми з кишківником та шлунком⁵³. Уживання сирого води могло бути більш простішим, ніж пошук кип'яченої води, або ж населення не пов'язувало проблеми зі здоров'ям із якістю води.

* * *

Якщо уявити життя тогочасних жителів Полтави крізь призму доступу до питної води, їхнє повсякдення не було аж таким пасторальним. Якість життя містян істотно залежала не лише від їхніх статків чи статусів, а й від місця проживання, відстані від джерел водопостачання, наявності колодязів тощо. Ця сфера, попри свою важливість, ще багато в чому визначалася традиційними формами господарювання та старою «екологічною свідомістю». Міська влада, чиновники, лікарі (принаймні з др. пол. XIX ст.) уже чітко бачили зв'язок між якістю води та здоров'ям населення. Однак на побутовому рівні новації впроваджувалися дуже поволі та компромісно. Люди хотіли мати воду «під рукою», разом із тим не бажали обмежувати свою діяльність таким чином, щоб цю воду не забруднювати.

Особливості роботи водовозів, заходи міського самоврядування показують, що вже у той час питна вода в Полтаві була цінним ресурсом, який охоче купувався та продавався. Однією з функцій міської влади в XIX ст. стає якраз розподіл води, контроль над нею, наділення відповідними повноваженнями мешканців, витворення системи відповідних правил тощо. Інакше кажучи, українське місто було «модерним», у тому числі й тому, що було монополістом на спільні блага, у першу чергу – на питну воду. Це було одним із факторів, котрі впливали на міську економіку, поведінку населення, його демографічні характеристики.

References

- Afkhami, V. (1998). Disease and water supply: the case of cholera in 19th c. Iran. *Yale School of Forestry and environmental studies bulletin series*, 103, P. 205–220. New Haven, USA.
- Averina-Lugovaya, D. (2005) *Istoriya vodosnabzheniya g. Simferopolya (konec XIX – nachalo XX veka)* [History of water supply in Simferopol (the late 19th – the early 20th c.)]. *Kultura narodov Prichernomor'ya – Culture of the Black Sea peoples*, 73, P. 253–256.

⁴⁹ Журнал Полтавской городской думы, августа 25 дня 1894 г. Полтава, 1894. С. 203–204.

⁵⁰ Богопольский Б. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1905 г. Полтава, 1906. С. 41–42.

⁵¹ Полтавский кружок любителей физико-математических наук: отчет VII 1904–1905 академический год. Полтава, 1906. С. 28.

⁵² Бетлій О., Диска К., Мартинюк О. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX ст. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 139.

⁵³ *Полтавские губернские ведомости*. 1886. № 36. С. 5.

- Betlii, O., Dysa, K., Martyniuk, O. (2016). Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – kintsia XX st. [Living in a modern place: Kyiv from the end of the 19th c. to the end of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kobzar, V. (2015). Odeskiy Dnistrovskiy vodohin: Yak vse pochynalos [Odesa Dniester water supply system: How it all began]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 1–2, P. 52–58.
- Kovalenko, O. (2015). Poltava XVII–XVIII st. [Poltava of the 17th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Mokrytskyi, V. (1999). Vodoprovod Zhytomyra: 100 rokiv istorii [Zhytomyr water supply: 100 years of history]. Zhytomyr, Ukraine.
- Novo, P., Zarraga, K. (2020). Uses and users of water in Bilbao, c. 1890–1910: A social-spatial analysis. *Urban history*, 47 (1), P. 86–105.
- Shara, L. (2008). Komunalne hospodarstvo Chernihova: z istorii rozvytku [Municipal economy of Chernihiv: from the history of development]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 45–54.
- Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума (70–90-ті rr. XIX st.) [Chernihiv city дума (70–90s of the 19th c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Trentmann, F., Taylor, V. (2005). From users to consumers: water politics in nineteenth-century London. Oxford, Great Britain.
- Winiwarter V. (2016). The rise and fall of Munich's early modern water network: a tale of prowess and power. *Water History volume*, 8, P. 277–299.
- Yermak, O. (2000). Istorii oblasnoho derzhavnoho pidpriemstva «Poltavavodokanal» [History of the Regional State Enterprise «Poltavavodokanal»]. Poltava, Ukraine.
- Zhdanov, D. (2023). Istorii vody v Odesi: vid Kochubiieva do Dnistrovskoho vodoprovodu [History of water in Odesa: from Kochubiev to the Dniester water supply system]. Odesa, Ukraine.

Пешков Дмитро Миколайович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Peshkov Dmyrto – graduate student of the department of history of Ukraine at the Poltava V.G. Korolenko National pedagogical university (2 Ostrogradskogo St., Poltava, 36000, Ukraine).

Email: peshkov.d@ukr.net

WATER SUPPLY AND URBAN LIFE IN POLTAVA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE EARLY 20TH C.

The purpose of the article is to study official measures to improve water supply and everyday practices and problems of the population of Poltava in the second half of the 19th – the early 20th c. The research is aimed at revealing the impact of water supply processes on social and public aspects of city life, the functioning of institutions, individual socio-professional groups, and residents of different parts of the city. **Research methods.** The following methods were used in the study: analysis, typology, synthesis, generalisation and historical-comparative. **Scientific novelty.** This is the first time that the history of Poltava and the quality of life of population of the provincial city of that time, peculiarities of everyday practices, the influence of institutions on the formation of a new culture of consumption and environmental awareness, and the emergence of social inequalities are studied from this perspective. At the same time, the emergence of centralised water supply is not necessarily seen as a «good» or a sign of the city's evolutionary development. It is a complex knot of contradictions and compromises that local authorities had to resolve, creating new experiences and new challenges.

Conclusions. The study found that urban location and access to water resources had a significant impact on the comfort and quality of life of residents. From the distance from water sources to the need to interact with water trucks, all these factors affected daily aspects of life. The choice of educational institution also determined access to quality water, and this affected the health and comfort of students. The study also showed that the population could positively perceive initiatives to improve water supply and gradually abandon traditional water sources, but much of this depended on financial capacity and the development of water supply network. The population had little control over the protection of water sources, which, combined with unregulated sewage discharges into water sources, could create problems with water pollution. In general, the study of the interaction between residents and the water supply system in this historical context helps to reveal the complex socio-cultural and economic aspects of urban life and water supply.

Key words: water supply, urban life, water well, water supply system, quality of life, social history.

Дата подання: 13 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 19 грудня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пешков, Д. Водопостачання та міське життя Полтави в другій половині XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 27–34. DOI: 10.58407/litopis.230604.

Цитування за стандартом APA

Peshkov, D. (2023). Vodopostachannia ta miske zhyttia Poltavy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Water supply and urban life in Poltava in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 27–34. DOI: 10.58407/litopis.230604.